

◆◆◆ KÄFER ISTVÁN

Hármas halom mögött Rákóczi táboroz

„Várjatok meg, Rákóci úr
Én is elmegyek veletek,
Hármas halom megett.”

(Észak-gömöri szlovák népdal)¹

A történelmi igazság segít a közelmúlt sérelmeinek és sebeinek gyógyításában. Ha jóakarattal nem tekintünk a sérelmekre és a sebekre, hanem közösen rendszeresen belemélyedünk a történelem mindeddig politikailag elhallgatott valóban tiszta mélységeibe, lehetővé válik a kibontakozás Európa erkölcsi válságából. Biztosítékul szolgál a szlávok szent apostolainak és Magyarhon² első szent királyának közös kincse.

A Magyar Királyság történelmi épületének szlovák szellemi építőanyaga csak nyelvilleg különbözik a magyartól és a némettől, és fordítva. Teljes mértékben vonatkozik ez a kuruc korra, amely lényegében már a Mohács előtti válsággal kezdődik a késő középkori ország széthullása előtt. Kollár énekeiben olvassuk:

„Uraság, uraság, te kemény uraság,
Vigyén el az ördög, felmegyek Budára.
Felmegyek Budára, Rákos mezejére,
Ott lerázom magamról a paraszti nyűgöket.”³

Nem állítjuk, hogy ez a Dózsa-lázadás motívuma, amely megőrződött az elzárt szlovák völgyekben, de a keresztesek–kurucok vörös palástjának motívuma és Temesvár említése különösen jelzi a dal ősi eredetét. Annál is inkább, mert a reformáció a Felföldön jelentősen különbözött a nyugat-

¹ Először publikálta: CSANDA Sándor, *A törökellenes és kuruc harcok korának magyar–szlovák kapcsolatai* (Budapest 1961) 76.

² A szlovák *Uhorskónak* (=1918 előtti Magyarország) nincs magyar megfelelője. Az alternatívák (Magyarhon, Magyar Királyság, Regnum Hungariae) kísérleti jellegűek. Ugyanígy a Szlovákia terminus sem megfelelő 1918 előtt. A szlovákok használják ugyan, de magyarul teljességgel rossz (középkori Szlovákia, szlovák barokk stb.). Itt alternatív megoldásként a Szlovákföldet használhatjuk. Hasonló probléma van a helynevekkel. Megoldása a 19–20. század fordulójának magyarosításai előtti, illetve az 1920, 1948 előtti szlovák helynévformák használata.

³ KOLLÁR, Ján, *Národnie spievanky* (Bratislava 1953) I, 652.

vuma és Temesvár említése különösen jelzi a dal ősi eredetét. Annál is inkább, mert a reformáció a Felföldön jelentősen különbözött a nyugat-európaiaktól. Szlovákián már a reformáció kezdetén, Zápolya János és I. Ferdinánd harcainak idején negatív hangulat uralkodott, amikor például Bártfán eltávolították Kristóf papot, mert gyűlölte Magyarország népét és a magyar nyelvet (*odio linguae et nationis Ungarorum*). Nem a német és a szlovák polgárok versengéséről volt itt szó, hanem egyértelműen a bártfaiak német- és Habsburg-ellenességéről.⁴

Gazdag szöveggyűjteményt állíthatnánk össze erről a szlovák históriás énekekből.

„Ezt a nagy bizonytalanság okozta nekünk,
magyarok, németek közötti nagy egyenetlenségek.
Magyarhoni földünket ha török rabolja,
Rosszabb neked a német pusztítása.”⁵

A legkifejezőbb példa erre a szlovák szakirodalomban kevésbé ismert *Ének a magyar győzelemről*:

„A Mindenható Úristen nem szenvedhette
Ezt a német nemzetet kedves hazánkban,
Hanem méltóztatott felébreszteni Rakoczy Urat,
Hogy ismét űzze ki a kegyetlen németet.
Mi mindannyian hisszük, hogy az Úr meghallgat minket,
Hogy Rakoczy fejedelem mind elintézi.
Magyarhoni seregével, tisztjeivel,
Akik felett Bercsényi Miklós katonáinak
Fő generálisa,
Ő Isten segítségével az összes hanákat megöli
Éspedig a Nádasi és a Jablonici mezőn
Megfizetnek Ricsán úrnak...”

Ezek már közvetlen történelmi adatok, ezúttal a szomolányi csata 1704. május 28-án. A dal kézírata egy számadáskönyvben maradt meg egy Nagyszombat közeli község üveghutájának padlásán.⁶ Közvetlen kötődés ez a kuruc ideológia morvaellenes vonalához, amelyet Krman Dániel dolgozott ki és fejlesztett tovább. Az evangélikus szuperintendens a magyarországi hazafiság, a Habsburg-ellenes mozgalom és közvetlenül a fejedelem sziklaszi-

⁴ GUITMAN Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus. Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában* (Budapest 2017) 67–68.

⁵ *Historické spevy* (ed. Rudo Brtán; Bratislava 1978) 122.

⁶ *A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára* (szerk. Varga Imre; Budapest 1977) 481, 818.

lárd híve volt, mindenekfelett pedig agitáló publicistája. Míg Rákóczi elko-boztatta a magyar nyelvű kalendáriumokat, mert az események hírei között nem közölték a kurucok győzelmeit, egyedül a Krman tollából 1708-ra ké-szült zsolnai szlovák kalendárium szolgál szinte egyenes adásként a hadi eseményekről:

„Magyarhon népe, amelyet ebben az időben az ellenség semmire-valónak tartott, szerencsés betöréseket hajtott végre Morvában, és azt a barbár kegyetlenséget, amit az ártatlan magyarhoniakon min-dig és mindenütt elkövettek, amikor élve lenyúzták a bőrüket, fához kötözve égették őket, a holtakat kiásták sírjukból vagy közé-jük csaptak és égették őket és más borzalmas dolgokat cseleked-tek, tűzzel és vassal szintén megbosszulták, különösen akik Ocs-ka János vezérése alatt voltak.”

Krman reáliái pontosak és részletesek:

„A fejedelem öngaságának meghódoltak nemcsak az erdélyi ösz-szes várak és városok, hanem a felső-magyarországi, a bányaváro-sok és sok alsó-magyarországi város és igen erős várak is, mint Bártfa, Lócse, Eperjes, Kassa, Debrecen, Munkács, Ecsed, Mu-rány, Ungvár, Árva, Szepes, Nyitra vára, úgyszintén Szatmár, Eger, Léva, Érsekújvár, Zólyom, Lietava, Znió, Bajmóc, egészen Detrekő, Sasvár, Halics, Nagyszombat, Szokolca etc.”

A zsolnai nyomda sajtóközpontként dolgozott teljhatalmú vezetőjével. Az akkori „újságok”, vagyis a kalendáriumok hírszolgálati részei tájékoztattak Kassa ostromáról. Ez a rendkívül tehetséges író, Krman újságírói riportja:

„Rabbutin generális Erdélyből kijöve 8000 németet és körülbelül 4000 rácot bírván szeptember 30-án körülvette Kassát és egészen október 11-ig ostromolta, ahol is szünet nélkül éjjel-nappal kartá-csokból, mozsarakból lőtte és 400 kétmázsás bombánál többel és számos más kisebb golyókkal s kövekkel, városba bedobva, de mindössze hat személyt ölt meg, az ő seregéből viszont néhány száz rongyos és halálra éhezett katona megszökött és több mint ezer elpusztult, mivel a Báchmezei Ádám tüzér vicecolonellus alatti puskások tüzes és egyéb ugyanolyan nagy és sűrű golyókkal felelni tudtak, és a katonák is, akik kezdetben csak 600-an voltak, Radics András colonellus úr kommandója alatt, az ellenség köz-vetlen megérkezése előtt körülbelül 3000-en, Ordodi György vice-kommandáns és colonellus alatt rendeződtek. Fejedelem öfelsége az ellenség távozása után bement a városba mindent megszemlélni

és az oly férfiasan harcolókat fejedelmi emlékpénzekkel és más dolgokkal méltóztatott megajándékozni.”

Krman Dániel e gyakorlatilag ismeretlen irodalmi művében további igen becses jegyzetek olvashatók: „461. Azután Csaba, Attilának (egyik) fia, 15 000 emberrel Scythiába méne, a’ többi Erdélyben letelepedének. 880. Swe-ro-pilus magyar király a szlovákokat először vezette a keresztény hitre.”⁷ Ez a fogalmazás, a negatív morvaképpel együtt mintha egészen közel lenne Timon Sámuel elméletéhez a magyarok vendégszerető befogadásáról.⁸ Az egykorú szlovák kuruc–labanc szövegek élő bizonyítékul szolgálnak a szlovák szellemi értékek szerves egységére Magyarhon történetében. Ez a történet pedig az egykorú szlovák reáliák nélkül egysíkül, szigorúbban kifejezve tudománytalan és hamis. Nem csupán az ismert „Hej mikor én kuruc voltam Rákóci vojnában” típusú makarón dalokra vagy a szintén ismert *Anagramma Slavicum*ra gondolunk („Rak oči jest’ dostal...”, ami Rákóczi neve, a rák szemet kapott jelentésben).

A szlovák szellemi építőanyag bejutott a magyar nyelvű eredeti dokumentumok legmélyebb rétegeibe is. Az egyik legismertebb magyar kuruc ének a *Csinom Palkó*, *csinom Jankó*. Ez minden bizonnyal szlovák incipit: Činom Paľko, činom Janko. A magyar nép-, sőt műköltészetben a Palkó és a Jankó nem fordul elő, a čin (=rajta) azt bizonyítja, hogy verbunkosról van szó, nem „csinos” legényekről. Dálnoki-Veres Gerzson költeményében ezt olvassuk:

„Eperjes várának van szomszéd-ságába’:
De itt a föld népe szorult egy klastromba,
Szúkecske közöttünk itt is zab-kliba,
Lovainknak sincsen szénája, abrakja.”

A pozsonyi *Magyar Hirmondó* c. hetilap híre:

„A’ Tóth Nemzet (kik között, minden irigység nélkül meg lehet vullanunk, nem kevés Tudós magyarnak örömet neveztetni kívánó emberek talaltanak, legalább a’ régi időkre vissza tekintvén) tudós-újságot kezdett írni Besztertze Bányán, mellyből minden Héten egyg árkusig való fog az Olvasok kezekhez menni Eszten-dei 4. N. forint fizetésért. Ez ugyan, a’ ki ezt írni kezdette, nem a’ (Kleba) a’ nyereség kívánságától ösztönözött erre; minthogy a’ Posoni Toth Újság-író is a’ maga Újságaiért járó fizetéséből Zab-

⁷ NEUBART, Ján, *Nový kalendář na rok 1708*; KRMAN, Daniel, *Actus inaugurationis vexillorum to jest Posvěcování zastav* (fákszimile, Esztergom–Piliscsaba 2007).

⁸ TIBENSKÝ, Ján, *Chvály a obrany slovenského národa* (Bratislava 1965) 95–99.

Kenyérrrel-is alig élhetne, hanem Nemzete' és Anyjai nyelve' szeretetétől, azért, ha egész tökéletességre nem mehetne-is ezen tzelja, jó szándéka méltó a' ditséretre.”⁹

*

A szlovák szellemi építőanyag Magyarhon épületéhez tovább él az ország etnikumainak nemzeti ébredése korszakában is. Hat a kuruc tematika is. Szlovákabb jellegű, nagyrészt aktualizálva a változó politikai eseményekre, főleg 1848–1849-re. Magyarhon történetének nagyjai, mint Szent István, Korvin Mátyás, Pázmány Péter, Rákóczi Ferenc, mind elfogadhatók a szlovák nemzeti mozgalom részére anélkül, hogy hangsúlyoznák nemzeti jellegüket. Ezért továbbra is érvényes a szlovák írásbeliség nélkülözhetlenségének alapelve. Enélkül nem dolgozható fel a kuruc kor utolsó fázisa, sem a szlovák írók retrospektív művei.

Ján Kalinčiak megérezte a jövőt: „Pozsony nemzeti szempontból emlékezetes számomra. Diákkoromban már az én időmben is »die schönen Tage von Aranjuez« volt ott: a diákság már nemzetiségekre oszlott, a magyarul gondolkodó ifjúságnak semmi kapcsolata nem volt a szlovákkal és viszont. A »fratres« és az »amici« szertefoszlott.” A tehetséges és becsületes írónak egyértelmű ars poeticája volt: „A magam részéről a magyarhoni életet rajzolván soha nem akartam a magam elképzelését érvényesíteni [...] igyekeztem olyannak ábrázolni, amilyen és amilyen volt, azaz hogyan élünk és lélegzünk Magyarhonban.” Kiváló bizonyíték erre a *Szentlélekfalva* c. elbeszélés. A szlovák ügyért elkötelezett író csaknem eposzi invokációval kezdte történelmi elbeszélését:

„»Magas Tátra, hazám, szunnyadsz már csendességben [...] íme visszatér hozzád fiad és lángoló lélekkel átölel, te azonban hagyod ezt [...] Hej, ha egyszer felemelkedsz álmodból [...] akkor rátekin-tesz és hatalmas szárnyaid közé emeled.« Így köszöntötte a fenséges Tátrát az idegenből visszatérő legény, érzelemmel telt szíve gyorsan vert, szeme vágyakozva tekintett a szlovákok szent hegyére.”

Ez az előhang anakronisztikus a 17–18. század fordulóján, de a szerző mint-ha ismételné Krman Dániel gondolatát:

⁹ Részletesebben: KÄFER István, *II. Rákóczi Ferenc és szabadságharca a szlovák nemzet kultúrájában*, in KÄFER István, *Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések* (Piliscsaba 2005) 162.

„Stanislav, apja kedvéért elmondta mindazt, amit a katonai eseményekről hallott, majd faggatni kezdte apját Bocskayról, Bethlenről, Thökölyről meg a Rákócziak felől. Ez a beszélgetés igen felvidította az öreg nemest [...] – Így, így, fiam, ez a beszéd, igazi nemeshez méltó! Látod-e azt a szablyát a falon? Bocskay úrtól kapta nagyapám jutalmul, mert vitézül aprította az ellenséget. Ezt meg, itt, Besztercéről hozta megboldogult apámuram [...] midőn Bethlen koronázására készültek...”

A szlovák kisenesség hű képe ez, mert bizony nem akarták fogadni Michal Miloslav Hodžát a Tatrín olvasókör ügyében. Ez már a szlovák irodalom belügye, enélkül viszont Magyarhon irodalma érvénytelen. Rákóczi a szlovák nemesek saját hőse marad:

„Egy este Rákóczi kint ült a szabad ég alatt, sátra mellett. A had már nyugovóra tért, csupán Vencel és Stanislav virrasztott a fejedelemmel. Se nappal, se éjszaka, egy percre sem hagyták őt magára. Rákóczi, a csillagokkal teleszórt eget kémlelve, mintha onnan akarná leolvasni, mit tartogatnak számára az elkövetkezendő sorsdöntő napok... – Győzni fogunk, nagyságos fejedelem; nagy és erős a seregünk – szól lelkesen Stanislav – győzől, csak óvakodj Bercsenyitől és Ocskaytól...”¹⁰

Samo Tomášik két történeti elbeszélése, a *Malkotenti* (Elégedetlenkedők) és a *Kuruci* (Kurucok) a 19. század hatvanas–hetvenes éveinek szellemében és szükségletei szerint dolgozta fel a históriát. Akkor éltek még a szlovák törekvések a szlovák nemzet létének biztosítására Magyarhon keretében, de egyre nagyobb súlyt kapott a cseh és a magyar politika a – Milan Rúfus szavaival élve – szlovák nemzeti szellem pubertális kezdeteinek csehesítésében és magyarosításában. Tomášik Thökölyvel és Rákóczival csupán a szlovákok pusztá létezését kívánta, történelmi feladataikat, részvételüket a Magyarhonért vívott harcokban. Párhuzam volt ez a Bobula-féle Szlovák Iskola elképzeléseivel vagy Michal Mudroň intelligens válaszával Grünwald Béla pamfletjére.

Az Elégedetlenkedők c. elbeszélésben két szlovák ifjú szabadítja ki fogóságából Likava várából „a szlovák királyt”, Thököly Imrét, és a sikertelen bécsi ostrom ellenére végig kitartanak mellette. Tomášik hangsúlyozza, hogy a szlovákok és a magyarok hazája közös:

„Thököly egyenesen Eperjesnek fordult, amit háromnapos ostrom után el is foglalt. Rövidesen meghódolt Szepes, Liptó, Trencsén és

¹⁰ KALINČIAK, Ján, *Svätý Duch* (Bratislava 1975) 277–309.

a bányavárosok. Hadait három egységre osztotta. Az egyik élén maga állt, a másodikén Petróci, a harmadikén Balassa Imre. A magyarok és a szlovákok egyaránt a haza felszabadítójaként ünnepelték Thökölyt.”

Közös haza felfogását romantikus versikével is illusztrálja:

„Büszke légy te szlovák legény,
ha a hadseregbe lépsz,
súlyomtollas kis kalappal,
körbe színes pántlikával.

Hazát magyar maga szeret?
Nélkülünk űz ellenséget?
Ha ő büszke, én is lehetek,
Fajtámat bizony nagyon szeretem.

Tiszteljük apáink házát,
Szlovákságunk méltóságát,
Nincsen nekünk szebb dicsőség:
Élni, halni nemzetünkért.”

Hasonlóképpen fejeződik be az elbeszélés: az öreg Thökölyvel közös szlovák–magyar kolóniát alapítottak Nikodémiában, és testvéri együttérzéssel vágyakoztak a közös haza után.¹¹

A Kurucok c. elbeszélést három szlovák ifjú beszélgetése nyitja, akik aggódva szólnak néptük helyzetéről: a nemesség elmagyarosodásáról, passzivitásáról a haza és a szlovákok dolgában. Rákóczitól várják a szabadságot, ezért szabadítják ki bécsújhelyi börtönéből, ahol a fiatal Rákóczi ugyanabban a teremben állt Kollonich előtt, amelyben Zrínyit és Frangepánt halálra ítélték. A sikeres menekülés után várja őket a lengyelek, a testvéri szláv nemzet vendégszeretete. Lengyel és orosz harcosok segítségével betörnek a hazába, de az első vereség után ismét vissza kell vonulniuk a Kárpátok északkeleti lejtőire. A bukásnak az az oka, hogy Rákóczi nem teljesítette a szlovákoknak tett ígéreteit, nem szerezte meg a mozgalom számára a szerbeket és a horvátokat sem, a végső tragédia pedig a turóci követek mint szlovákok lemészárlása volt az ónodi országgyűlésen. Ez az 1848–1849-es szituáció allegorikus ábrázolása. A három ifjú a három részre szakadt szlovákságot szimbolizálja. Az első átáll a császáriak oldalára és később megöli ingadozó társát. A harmadik minden személyes és nemzeti csalódás ellenére egészen Párizsig, haláláig hű marad a fejedelemhez.

¹¹ TOMÁŠIK, Samo, *Malkotenti* (Turčiansky Sv. Martin 1920).

Tomášik történezként hű maradt Magyarhonhoz, de kereste az utakat a szláv népek felé. Ezért becsülték őt meg a csehek is, a *Hej, szlovákok* c. himnikus dal szerzőjeként dicsőítették, és olyan ünnepi manifesztációt rendeztek tiszteletére, mint kerek félévszázaddal korábban Rudnay Sándor esztergomi érseknek. 1884-ben, a híres költemény keletkezésének félszázados évfordulóján Ladislav Riegernek biztosítania kellett a magyar kormányt, hogy a cseh politika nem avatkozik be Budapest belügyeibe. Rákóczi ünnepi pohárköszöntője a fehérorosz Minszkben a világosan megfogalmazott hűség Magyarországhoz:

„Örömmel látom, uraim, hogy a szlávság két leghatalmasabb ága [...] barátságot fogad [...] Megtiszteltetésnek tartom, hogy mint a magyarság képviselője kijelenthetem: szívesen csatlakozunk testvéri szövetségetekhez, és biztosíthatom a lengyel és az orosz testvéreket, hogy a magyar nemzet egyenrangú szláv honfitársaival, akikkel együtt szenved a német elnyomástól, kész belépni a testvéri szláv szövetségbe. Először arra kell gondolnom, hogyan üzőm ki a zsarnok németeket Magyarországról. Ehhez kérem segítségeteket. És ha elvégeztem feladatomat, megtapasztalhatják a szlávok, milyen hűséges szövetségesre találtak honfitársaimban, a magyarokban. Ezen új testvériség éltetésére emelem poharamat!”¹²

*

A nemzetközi politika feldarabolta az ezeréves Magyarországot. A magyarok a magyarosított ország jogutódjának tartották magukat. A szlovákok elvesztették hazájukat. Ezáltal a szlovák kuruc világ a felismerhetetlenségig megváltozott. A téma Ladislav Nádaši Jégétől Jozef Horákon, Ján Hrušovskýn, Milan Ferkón át egészen Nora Baráthováig a szlovák szellemi élet belügyévé vált. A múlt egyre időszerűbb üzenete, hogy a Kárpát-medence szuverén modern nemzetei hogyan sáfárkodnak a történelmi örökséggel. Befejezésül álljon itt egy idézet Nora Baráthová könyvéből:

„Ének is maradt Késmárkról a Rákóczi felkelés idejéből. Ismeretlen magyar a szerzője, nyilván kuruc, amikor Késmárkot bevették a császáriak [...] Rákóczi is menedékre talált haláláig Törökországban [...] Az ének eredeti magyar szövege Bercsényi búcsújaként is ismert:

Gyenge violának eltörött a szára,
az én bánatomnak nincs vigasztalása.

¹² TOMÁŠIK, Samo, *Kuruci* (Praha 1935).

Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám, Isten veled.
Nagy Bercsényi Miklós sírdogál magában,
elfogyott szegénynek minden katonája.
Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám, Isten veled.

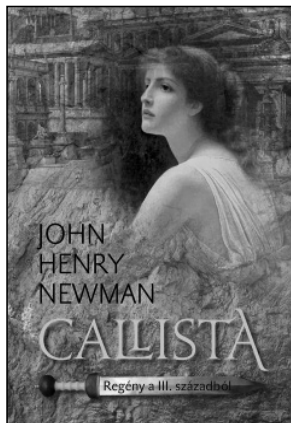
Zašliapli fialku, zahynul kvet malý,
nič ma nepoteší v mojom krutom žiali.
Nad Kežmarkom vietor veje,
buďte zbohom, rodné kraje.

Gróf Bercsényi Miklós osamote smúti,
všetkých vojakov mi zničil cisár ľúty.
Hľadí vietor kežmarskú stráň,
kraj môj rodný, zbohom ostaň.

A Rákóczi-felkelés után Késmárk végérvényesen »kuruc fészek«
lett.”¹³

¹³ BARÁTHOVÁ, Nora, *Nad Kežmarkom vietor veje...* (Bratislava 1990).

John Henry Newman CALLISTA

A szentté avatott bíboros regényében a 3. századba kalauzolja az olvasót. Az észak-afrikai Sicca Veneria a Római Birodalom tipikus kisvárosa, ahol a fel-fellángoló keresztényüldözések ellenére Krisztus követőinek száma egyre gyarapszik, s már a pusztá létük is fenyegetést jelent az érzéki örömeket hajszóla, laza erkölcsű császárkori birodalomra. A regény főszereplője Callista, a fiatal, gyönyörű és tehetséges görög leány, aki néhány évvel korábban érkezett a városba. Pogány istenszobrokat farag egy kereskedő számára, de elégedetlen a nyugodt, kiegyensúlyozottnak tűnő életével. A másik főszereplő Agellius, akinek szívében szerelem ébred Callista iránt. Már korábban megkeresztelkedett, de testvére, nagybátyja és boszorkánynak tartott mostohaanyja, akik a hajdani pogány isteneket tisztelik, mindenáron távol akarják őt tartani Krisztus követőitől. Ez feloldhatatlan konfliktust okoz Agellius lelkében, ám amikor találkozik a kor híres püspökével, a karthágói Cyprianusszal, megerősödik a hite. Időközben azonban sáskajárás pusztít a birodalomban, és a szörnyű csapás miatt az emberek haragja a keresztények ellen fordul. Amint már korábban oly sokszor, ismét kitör az üldözés, a regény hőseinek pedig drámai döntést kell hozniuk: áldozatot mutassanak be a pogány isteneknek, vagy hűségesek maradjanak Krisztushoz?

298 oldal, keménynyomtatás. Ára: 2600 Ft

ÉGRE NÉZŐ

ISTEN JELENLÉTE A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN

„Úgy hiszem, minden időben, de a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszushoz kapcsolódóan kivált képpen jó együtt látni, együtt olvasni ezeket a szövegeket, amelyek a magyar irodalom egyedi értékei, és gazdag forrást jelentenek minden olvasó embernek. Annak is, aki a maga sorskérdéseire, érzéseire, imádságos lelkületére és gondolataira akad a sorok között. És annak is, aki a pusztá művészi szépséget keresve valami váratlant fedez fel.” Áder János – Magyarország köztársasági elnöke

172 oldal, keménynyomtatás, aranyvésettél. Ára: 2900 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

◆◆◆ ISTVÁN KÄFER

Za trema horami Rákóci táborí

„Počkajte ma, pán Rákóci
Aj ja pôjdem s vami,
Za trema horami.“

(Zo severného Gemera)¹

Historická pravda pomôže v zahojení krívd a rán blízkej minulosti. Ak z dobrej vôle sa nepozeraíme na krivdy a rany, ale spoločne a sústavne sa ponoríme do hĺbok skutočne čistých a zatiaľ politicky zamlčaných duchovných hodnôt histórie – nastáva možnosť vzkriesenia z morálnej krízy Európy. Zárukou toho je spoločný poklad svätých apoštolov Slovanov a prvý svätý kráľ Uhorska.

Slovenský duchovný stavebný materiál historickej budovy Uhorského kráľovstva sa líši od maďarského a nemeckého iba jazykove a opačne. Úplne to platí na kurucké obdobie, ktoré sa prakticky začína už krízou pred Moháčom, pred rozpadom neskorostredovekej krajiny. V Kollárových Zpievankách čítame:

„Panština, panština, ty tvrdá panština,
Nech ťa Parom vezme, idem do Budína.
Idem do Budína, na to Rákoš-pole,
Tam strasiem zo seba sedliacke mozole.“²

Netvrdíme, že to je motív Dóžovej vzbury, čo sa v zatvorených slovenských dolinách zachoval, ale zas motív červený plášť križiakov-kurucov a Temešvár predsa potvrdzujú starobylosť piesne. O to viac, lebo reformácia v severnom Uhorsku sa značne líšila od reformácie na Západe. Negatívna nálada v Slovenskej zemi panovala už v začiatkoch reformácie, počas bojov Jána Zápoľského a Ferdinanda I., keď napr. v Bardejove odstránili farára Krištofa, lebo nenávidel uhorský národ a maďarský jazyk (*odio linguae et nationis Ungarorum*). Nešlo tu o súperenie nemeckých a slovenských

¹ Najprv publikoval CSANDA Sándor, *A törökellenes és kuruc harcok korának magyar-szlovák kacsolatái* (Budapest 1961) 76.

² KOLLÁR, Ján, *Národné spievanky* (Bratislava 1953) I, 652.

nationis Ungarorum). Nešlo tu o súperenie nemeckých a slovenských občanov, ako sa v nemeckej odbornej literatúre tvrdí, ale šlo jednoznačne o protinemeckú a protihabsburskú náladu Bardejovčanov.³

Z toho protinemeckého, protihabsburského postoja môžeme zredigovať bohatú antológiu. Z historických piesní:

„Toto nám zrobila veľiká nestálosť,
mezi Uhry, Nemci veľiká nesvornosť.
Našu uherskou zem když Turek rabuje,
horší jest' na tebe Nemec, zputatuje.“⁴

Najvýraznejším príkladom na to je v slovenskej odbornej literatúre menej známa *Píseň o vitezství uherskem*

„Pan Buh všemohucy, nemohol trpety
Ten národ nemecky v našej milej vlasti,
Ale račil zbudit Pana Rakoczyho,
Aby zase vihnal Nemca ukrutneho.
Mi všickni veríme, že nas Pan vislíší,
Že kníže Rakoczy jích všeckích zhladí.
Svym uherskym vojskem, svimí officirmi,
Nad kterimižto jest P. Mikloš Bercsény
Hlavním generalem nad svymi vojaky,
Ten pomoczy Boží vše Hanakuv zhladí.
A to na Nadaškem, Yablonickom poli
S panem Ričaním odplatu jsu vzali ...“

To sú už priame historické údaje, tentoraz bitka pri Smoleniciach 28. mája 1704. Rukopis piesne sa zachoval v účtovnej knižke na povale sklárskej dielne v obci blízko Trnavy.⁵ Je tu však už priame nadväzovanie na protimoravskú črtu kuruckej ideológie, ktorú ďalej rozvíjal a vypracoval Daniel Krman. Evanjelický superintendent bol skalopevným prívržencom uhorského vlastenectva, protihabsburského hnutia a kniežata samého, hlavne jeho agitujúcim publicistom. Kým Rákóczi maďarské kalendáre dal zhabať, lebo medzi zprávami o udalostiach neuvádzali víťazstvá kurucov, jedine žilinský kalendár na rok 1708 z Krmanovho pera slúži ako zpravodajca skoro priamymi prenosmi vojnových operácií:

³ GUITTMAN Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus. Bárta reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában* (Budapest 2017) 67–68.

⁴ *Historické spevy* (ed. Rudo Brtáň; Bratislava 1978) 122.

⁵ *A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára* (szerk. Varga Imre; Budapest 1977) 481, 818.

„Lid uherský, těmto časy od nepřatel za nič pokladány, často exkursye do Rakus, i do Morávy činil, a to barbaské ukrutenství, které nad nevolnými Uhry kdekoli postíženými prokazovali, když jich za živa z kůže brali, k stromům přivázaných pálili, mrtvích z hrobů vyřahovali a nebo v nich sekali a palili y jiné hrozné věci neyvice pomocy čarů páchali, též ohněm a mečem mstil, zvláště který byl pak pod spravu jeho m. pána Očskay Laslava.“

Krmanove reálie sú presné a podrobné:

„Jeho osvícenosti [...] se oddali [...] y horní vherske y banské, y dolní mnohé města a zámky přepevné, jako Bardějov, Levoče, Prešov, Košice, Debrecýn, Munkač, Ečed, Muran, Ungvar, Oravský, Spišský, Nitranský zámek, tež Satmár, Yager, Levice, Nové Zámky, Zvoleno, Lietava, Vršatec, Bojnice, Saščín, Holíč, Trnava, Skalice...“

Tlačiareň v Žiline pracovala ako tlačové centrum pod vedením jeho splnomocneného vedúceho. Vtedajšie „noviny“, čiže zpravodajská časť kalendára informovali o obliehaní Košíc. Je to priam novinárske dielo Krmana ako talentovaného spisovateľa:

„1706. Rabbutin z Sedmihradské země vyšed, maje okolo 8000 Nemců a okolo 4000 Raců, Košice 30. septemb. oblehl, a až do 11. octob. dobyval, kdežto neprávě ve dne y v noci z půl kartanů, zmažarů kusů střílel a pres 400 ohnivých dvau centových k tomu y jiných menších kuli y kamenu vhodil, avšak toliko šest osob zabil, z jeho pak vojska několik sto otrhanych a hladem zmořených vojaků ušlo a více než tisíc zahynulo, nebo puškaři, kteří byli pod [...] Bachmegyei Adamem attollery knížecí vice colonellem ohnivými y jinými tež tak velikými y hustými kolemi odpovidati uměli [...] J.O. Knížecý po odjítí nepřatele do města vešla, všecko spatřiti, zaopatřiti a tak zmužile bojujících pametnými peněžmi knížeskými y jinými věcmi obdarovati ráčila.“

Sú v tomto prakticky neznámom literárnom diele Daniela Krmana ďalšie veľmi vzácne poznámky. Citujeme ich transliterovane: „461. Čaba Atilůw Syn jde zase z 15. Tisýc Lidem do Scýthie, ostatní pak vsadili se w Sedmihradské Zemi [...] 880. Sweropilus Král Vherský, Slowakůw negprwe k Křestianske Wjře přiwedl.“⁶ Tieto formulácie, spolu s negatívnym obrazom Moravanov akoby boli blízko k Timonovej koncepcii

⁶ NEUBART, Ján, *Nový kalendář na rok 1708*; KRMAN, Daniel, *Actus inaugurationis vexillorum to jest Posvěcování zastav* (faksimile, Esztergom–Piliscsaba 2007).

pohostinného prijatia Maďarov.⁷ Prebohatá antológia súdobých slovenských kurucko-labanských textov je živým dôkazom organickej jednoty slovenských duchovných hodnôt v dejinách Uhorska. A tie dejiny bez tých slovenských súdobých reálií sú jednostranné, prísnejšie povedane nevedecké až falošné. Nemyslíme tu iba na známe makarónske piesne typu „Hej, mikor én kuruc voltam Rákóci vojnában“, ani na tiež známu Anagrammu Slavicum: „Rak oči jest’ dostal, pod nebom giž lita / A tu hroznu orlicy tými slowj wjta.“

Ten slovenský stavebný materiál sa dostal do najhlbších sfér pôvodných dokumentov v maďarskom jazyku. Jedna z najznámejších maďarských kuruckých piesní je Csinom Palkó, csinom Jankó. Je to asi slovenský incipit Činom Paľko, činom Janko. V maďarskej ľudovej alebo pololuďovej spisbe mená Palkó a Jankó sú neznáme, a čin = do toho dokazuje, že ide o verbung, nie o telesnú krásu „csinos“ junákov. V básni Gerzsona Dálnoki Veresa čítame:

„Eperjes várának van szomszédságába’:
De itt a föld népe szorult egy klastromba,
Szűkecske közöttünk itt is a zab-kliba,
Lovainknak sincsen szénája, abrakja.“⁸

Zpráva v týždenníku v Prešporku *Magyar Hírmondó*:

„A’ Tóth Nemzet (kik között, minden irigység nélkül meg lehet vullanunk, nem kevés Tudós magyarnak örömet neveztetni kívánó emberek találtnak, legalább a’ régi időkre vissza tekintvén) tudós-újságot kezdett írni Besztertze Bányán, mellyből minden Héten edgy árkusig való fog az Olvasok kezekhez menni Esztendei 4. N. forint fizetésért. Ez ugyan, a’ ki ezt írni kezdette, nem a’ (Kleba) a’ nyereség kívánságától ösztönözöttette erre; minthogy a’ Posoni Toth Újság-író is a’ maga Újságaiért járó fizetéséből Zab- Kenyérrel-is alig élhetne, hanem Nemzete’ és Annjai nyelve’szeretetéől, azért, ha egész tökéletességre nem mehetne-is ezen tzelja, jó szándéka méltó a’ ditséretre.“⁹

⁷ TIBENSKÝ, Ján, *Chvály a obrany slovenského národa* (Bratislava 1965) 95–99.

⁸ „Pri Prešove v susedstve / ľud zeme sa uchýlil v kláštore / úzko je medzi nami i tu zab-kliba / a naše kone nemajú sena, obroka.“

⁹ „Slovenský národ, v ktorom – musíme bez závisti uznať – sa nachádzajú mnohí uhorskí vedci, najmä v starých časoch-začal vydávať v Banskej Bystrici vedecké noviny, týždenne jeden hárok sa dostane do rúk čitateľov za ročne 4. N. forinty. Ten, ktorý to začal písať, nerobí to za (Chlieb), za zisk; veď ani spisovateľ Prešporských slovenských novín ani zab-chleba by nemohol kúpiť zo svojho platu, živí ho ale láska k národu a materinskému jazyku, preto, ak nebude to úplne dokonalé, je hodný pochvaly.“ Podrobnejšie: KÁFER István, *II. Rákóczi Ferenc és szabadságharc a a szlovák nemzet kultúrájában*, in KÁFER István, *Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdé-*

*

Slovenský duchovný stavebný materiál k budove Uhorska žije ďalej aj v období národného prebudenia etnik krajiny. Pôsobí aj kurucká tematika. Má aj slovenskejší ráz, zväčša aktualizovane na meniace sa politické udalosti, hlavne na 1848–1849. Velikáni uhorských dejín ako Svätý Štefan, Matej Korvín, Pázmány, Rákóczi sú prijateľní pre slovenské národné hnutie bez toho, aby sa zdôrazňovalo ich národný charakter. Preto naďalej platí princíp nyvhnutosti slovenskej spisby, bez ktorej sa nedá spracovať ani posledná fáza kuruckej doby – retrošpektívne diela niektorých slovenských spisovateľov.

Ján Kalinčiak signalizoval budúcnosť: „Prešporok je mi pamätný z ohľadu národného. V žiacom živote bolo už za môjho času »die schönen Tage von Aranjuez« tam; žiactvo sa už podľa národnosti rozdeľovalo, maďarsky zmýšľajúca mládež so slovenskou a naopak, nič nemala. Slovo »fratres« a »amici« bolo už prestalo.“ Talentovaný a statočný spisovateľ mal jednoznačnú ars poetiku: „Tak som ja z mojej strany nikdy nechcel, líčiac život uhorský, preháňať vec podľa vlastného kopyta [...] vynasnažoval som sa líčiť život taký, aký je a aký bol, t.j. ako my v Uhrách dýchame a myslíme.“ Skvelým dôkazom toho je Svätý Duch. Za slovenskú vec angažovaný spisovateľ zložil takmer eposovú invocáciu, predspev historickej povesti:

„»Vysoké Tatry, vlast' moja, už spíte a driemete v tichote [...] a syn váš sa vracia k vám i objíma vás dušou plamennou, vy ale naň nedbáte [...] Hej, ale keď sa zodvihnete zo spania svojho [...] potom sa naňho ohliadnite i vezmite ho pod svoje mocné krídla.« Tak vítal velebné Tatry z cudziny domov sa vracajúci šuhaj a jeho cituplné srdce bolo bystré a jeho oči túžobne pozerali na posvätné vrchy Slovákov.“

Tento predspev je anachronistické okolo prelomu 17-18. storočia, ale autor akoby opakoval myšlienku Daniela Krmana:

„Stanislav [...] vyprával otcovi o všelijakých vojenských veciach, spytoval sa ho o Bocskaym, Bethlenovi, Thökölym a Rákóczi-ovoch [...] »Tak, tak syn môj, dobre máš, to je po zemiansky. Vidíš tamto tú šabl'u na stene? Tú môj ded dostal od pána Bocskayho za odmenu, že dobre mastil nepriateľov: túto zasa môj nebohý otec, Pánboh mu daj veselé zmŕtvychvstanie, z Bystrice doniesol, keď chceli korunovať Bethlena.«“

Je to verný obraz slovenského zemanstva, ktoré nechcelo prijať M. M. Hodžu vo veci Tatrína. To sú už vnútorné zákony slovenskej literatúry, bez ktorej však literatúra Uhorska je jednoducho neplatná. Rákoci zostane vlastným hrdinom slovenských zemanov:

„Raz večer sedí Rákóczi pod holým nebom na veľkom kameni, zavalených pri jeho šiatri. Celé vojsko odpočíva, len Václav a Stanislav sú sami pri ňom, neopúšťajú svojho vodcu a pána ani vo dne, ani v noci. Rákóczi premýšľa, pozerá do jasných hviezd...
»Maj nádej, pán môj, mocné sú naše sily«, prehovorí Stanislav,
»zvít'aziš, len sa chráň Bercsényiho a Ocskaya...«¹⁰

Dve historické povesti Sama Tomášika *Malkotenti* a *Kuruci* spracúvajú históriu v duchu a podľa potreby 60-70-tých rokov 19. storočia. Vtedy žili ešte slovenské snahy o zabezpečenie existenciu slovenského národa v Uhorsku, ale hrali stále väčšiu úlohu české a maďarské politické snahy o počestenie alebo pomadžarčenie – slovami Milana Rúfusa – pubertálnych počiatkov slovenského národného ducha. Tomášik s Thökölym a Rákóczim žiadal pre Slovákov prosté uznanie ich existencie, historickej úlohy, účasti v bojoch za Uhorsko. Bolo to paralelné s predstavami Bobulovou Slovenskou školou alebo inteligentnou odpoveďou Michala Mudroňa na pamflet Bélu Grünwalda.

V povesti *Malkotenti* vyslobodia zo zajatia z hradu Likava „slovenského kráľa“ Thökölyho dvaja slovenskí mládenci, a vytrvávajú pri ňom aj po nepodarenom obliehaní Viedne. Tomášik zdôrazňuje, že vlasť Slovákov a Maďarov je spoločná:

„Tököly [...] obrátil sa rovno k Prešovu, ktoré mesto po trojdennom obliehaní zaujal. Spiš, Liptov, Trenčín a banské mestá podrobil si v krátkom čase. Vojsko svoje podelil na tri oddiely, jeden sám viedol, druhý Petróci a tretí Imro Balassa. Tököly bol oslavovaný i Slovákm i Maďarmi ako osvoboditeľ vlasti.“

Tento svoj pohľad na spoločnú vlasť ilustruje aj romantickou básničkou:

„Hrdo si zastaň, šuhaju,
– spieva Marienka Bradáčovi –
keď ťa do zbrane volajú:
nech svet ako chce mudruje,
Slovák vlasť svoju miluje.
Či Maďar sám vlasť zachová?

¹⁰ KALINČIAK, Ján, *Svätý Duch* (Bratislava 1975) 277–309.

a vrahom bez nás odolá?
 Keď sa smie pýšiť,
 smiem i ja; hrdý on na rod?
 [...] som i ja.“

Podobný bol aj záver povesti: so starým Thökölym v Nikodémii založili spoločnú slovensko–maďarskú kolóniu a túžia bratským súcitom po spoločnej vlasti.¹¹

Dej povesti Kuruci otvára rozhovor troch slovenských mládencov, ktorí načrtávajú s obavou situáciu svojho ľudu: pomadžarčenie šľachty, jej pasivitu v záležitostiach vlasti a Slovákov. Slobodu očakávajú od Rákócziho, preto ho vyslobodia z väznice vo Viedenskom Novom Meste, kde mladý knieža stál pred Kollonichom v tej istej sieni, v ktorej odsúdili na smrť Zrínskeho a Frangepána. Po vydarenom úteku ich čaká pohostinnosť Poliakov, bratského slovanského národa. Pomocou poľských a ruských vojakov vtrhnú do vlasti, ale po prvom neúspechu musia znovu ustúpiť na severovýchodné svahy Karpát. Príčinou porážky je to, že Rákóczi nedodržel svoje sľuby dané Slovákom, nezískal pre hnutie ani Srbov a Chorvátov a konečnú tragédiu pôsobilo zmasakrovanie turčianskych poslancov ako Slovákov na ónodskom sneme. Toto je alegorickým zobrazením situácie r. 1848–1849. Traja mládenci symbolizujú slovenský národ roztrhnutý na tri časti: prvý prestúpi na stranu cisára a neskôr zabije aj svojho váhajúceho druhu, tretí, napriek všetkým osobným a národným sklamaniam zostáva verným až po Paríž do svojej smrti ku kniežaťu.

Tomášik ako historik zostal verným aj k Uhorsku, ale hľadal cesty k slovanským národom. Vážili ho aj Česi, propagovali ho ako autora piesne Hej, Slováci, ba usporiadali mu slávnostnú manifestáciu, ako pred zhruba polstoročím ostrihomskému arcibiskupovi Alexandrovi Rudnaymu. R. 1884 po oslavách 50. výročia vzniku hymnickej básne Ladislav Rieger musel uspokojiť Uhorsko, že sa česká politika nevmieša do vnútorných záležitostí Budapešti. Jasne koncipovaná vernosť k Uhorsku je Rákócziho prípitok v bieloruskom Minsku:

„Srdečne sa radujem, páni moji [...] keď vidím, že dva najmohutnejšie kmene Slovanstva, ktorým je už samou prírodou vykázaných cieľ, aby ruka v ruke spolu kráčali k oslave rodu svojho a ku záštite slabších rozdrobených súkmeňovcov, zhodli sa spolu, zmierili a zbratali. Boh požehnaj zväzku tomuto! I pokladám si za česť i ja čo reprezentant Maďarov, že mi je dopriate do bližšieho priateľského zväzku vášho vstúpiť, a spolu uistujem ako bratov

¹¹ TOMÁŠIK, Samo, *Malkotenti* (Turčiansky Sv. Martin 1920).

Poliakov, tak i bratov Rusov, že maďarský národ i so svojimi spolubyvateľmi slovanskými, ktorí sú rovnako nenávideným Nemcami utlačovaní, hotový je vstúpiť do bratského slovanského zväzku. Ostatne, páni moji, myslieť mi treba prv, ako vyžením tých tyranských Nemcov z Uhorska. A k tomu potrebujem vašej podpory! A keď prevedieme úlohu svoju, presvedčí sa Slovanstvo, akých úprimných a spoľahlivých spojencov získalo v mojich krajanoch, menovite v Maďaroch. Tomuto novému bratstvu na zdar dvíham svoj pohár!¹²

*

Medzinárodná politika zlikvidovala Uhorsko. Maďari sa považovali pokračovateľmi zmaďarizovanej krajiny, Slováci stratili svoju vlasť. S tým sa slovenský kurucký svet premenil až na nepoznanie. Tematika od Ladislava Nádašiho Jégého cez Jozefa Horáka, Jána Hrušovského, Milana Ferku až po Noru Baráthovú sa stala vnútornou záležitosťou slovenského duchovného života. Stále aktuálnejším odkazom minulosti je, ako suverénne moderné národy Karpatskej kotliny zarábajú historickým dedičstvom. Záverom citujem z knihy Nory Baráthovej:

„Z čias Rákócziho povstania sa zachovala aj pieseň o Kežmarku. Zložil ju neznámy maďarský autor, zrejme kuruc, v tom čase, keď Kežmarok dobyli cisárski [...] aj Rákóczi si našiel svoj azyl a smrť v Turecku [...] pôvodný maďarský text piesne [...] je známa ako aj Bercsényiho rozlúčka:

Gyenge violának eltörött a szára,
az én bánatomnak nincs vigasztalása.
Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám, Isten veled.

Nagy Bercsényi Miklós sírdogál magában,
elfogyott szegénynek minden katonája.
Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám Isten veled.

Zašliapli fialku, zahynul kvet malý,
nič ma nepoteší v mojom krutom žiali.
Nad Kežmarkom vietor veje,
buďte zbohom, rodné kraje.

¹² TOMÁŠIK, Samo, *Kuruci* (Praha 1935).

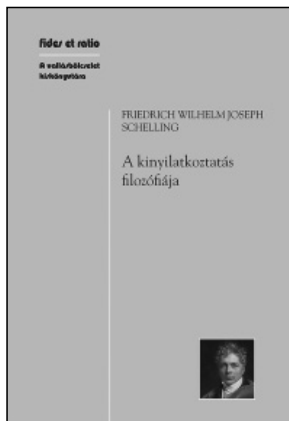
Gróf Bercsényi Miklós osamote smúti,
všetkých vojakov mu zničil cisár ľúty.
Hladí vietor kežmarskú stráň,
kraj môj rodný, zbohom ostaň.

Po Rákócziho povstaní sa stal Kežmarok definitívne
„kuruckým hniezdom“.¹³

¹³ BARÁTHOVÁ, Nora, *Nad Kežmarkom vietor veje...* (Bratislava 1990).

Wilhelm Joseph Schelling

A KINYILATKOZTATÁS FILOZÓFIÁJA

Jelen kötet Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) első berlini kollégiumának az anyagát tartalmazza. A jelentős hatású szöveg a kor-szak filozófiájának alapidokumentuma, s egyúttal a német idealizmus alkotó továbbvitele és lezárása. Schelling a keresztény filozófia képviselőjeként túllép az a priori észtudományként felfogott negatív filozófián, megalapozza az előre-el-nem-gondolható létből kiinduló, pozitív filozófiát, és páratlan spekulatív erővel ragadja meg a mitológia és a kereszténység történetét és lényegi tartalmait. A kinyilatkoztatást a faktumként felfogott kereszténységgel azonosítja, melynek tartalma

maga Krisztus. Gondolatai máig hatóan inspirációt jelenthetnek mindazok számára, akik a kereszténység szellemi tartalmát az idealista filozófia perspektívájából kívánják megközelíteni és felfogni.

458 oldal, puhafedeles. Ára: 3500 Ft

Jean d'Ormesson

A REMÉNYSÉG ÉNEKE

Jean d'Ormesson, a francia irodalom nagy öregje 2017-ben távozott az élők sorából. Személyiségét keresztény hite megvállása, konzervativizmusa és mélységes humanizmusa jellemezte. A reménység éneke című filozofikus „regényében” meglepő egyszerűséggel és őszinte alázattal tárgyalja a tudományos és a keresztény vallásos gondolkodás egymáshoz kötődő kapcsolatait. Módszerében felismerhető Blaise Pascal, Teilhard de Chardin, Alister E. McGrath és mások törekvése a lehetséges kapcsolódási pontok feltárásában. Kis könyvében negyvenkét gondolatot vázol el olyan kérdésekben, mint a világ, a teremtés, a fejlődés és az ember. Gondolkodását életöröm hatja át. A mai ember, akarva-akaratlanul információáradatban él, melyben a rossz legváltozatosabb fajtái uralkodnak. Ő ennek ellenére a reménykedőkhöz csatlakozik: azokhoz, akik hiszik, hogy a világ mégis szép – s bárholonnan indul is el, mindig az „Ómegához” érkezik.

132 oldal, puhafedeles. Ára: 1900 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu